

2

jaargang 33
januari 2004

T.F.

LOF OP DE PASSIVITEIT

Deugdethiek bij Augustinus en Thomas van Aquino

VWO-scholieren zullen in 2004 en 2005 voor hun eindexamen het boek *Deugdelijk leven. Een inleiding in de deugdethiek* door Paul van Tongeren (SUN: Amsterdam 2003) moeten bestuderen. Dit interessante en heldere boek geeft een historisch en systematisch overzicht van de deugdethiek. Het behandelt de problemen wat deugden zijn, hoe de verhouding ervan is tot de wil, tot plicht, en tot de natuur, en wie welke opvatting verdedigde. In het één na laatste hoofdstuk staan een aantal korte teksten van grote denkers, van Aristoteles via Thomas van Aquino tot en met Alasdair MacIntyre.

Deugdethiek staat de laatste tijd opnieuw in de aandacht. Het begrip deugd was zeker in de eerste helft van de vorige eeuw in onbruik geraakt. Men associeerde 'deugdzaam' vaak met 'braafheid', en de uitdrukking 'de deugd ligt in het midden' werd vaak uitgelegd in de zin van middelmatigheid en saaiheid. In de jongste Van Dale worden 'deugd', 'deugdelijk', en zelfs 'deugen' echter weer positief omschreven. 'Deugd' betekent in de eerste plaats: goed zijn in zedelijke zin, de voortdurende gezindheid het goede te doen, of, ten tweede, een bepaalde goede zedelijke eigenschap, bij voorbeeld naastenliefde. 'Deugdzaam' betekent 'vol deugd, tot deugd geneigd'.

Eeuwenlang, zeker in de Oudheid en de Middeleeuwen, was ethiek gebaseerd op deugden. In de traditie van de westerse ethiek maakt men daarbij een onderscheid tussen twee soorten, namelijk 'kardinale deugden' en 'theologale deugden'. Sedert Plato zijn de klassieke *kardinale deugden*: verstandigheid, dapperheid, gematigdheid en rechtvaardigheid. Verstandigheid is de menselijke denkactiviteit voorzover deze op handelen is gericht, niet op theoretische beschouwing. Door deze deugd weet de mens welk doel hij moet nastreven.

Dapperheid houdt in dat men met het oog op het doel het juiste midden weet aan te houden tussen overmoed en lafheid in. Matigheid is de beheersing in de vegetatieve en seksuele aandriften. Rechtvaardigheid is wat moeilijker te definiëren. Volgens Plato is iemand rechtvaardig als de andere deugden goed gecoördineerd zijn, volgens Thomas houdt rechtvaardigheid in dat men elk naar billijkheid het zijne geeft. Deze deugden heten in de klassieke formulering van Thomas van Aquino 'kardinaal' omdat ze de draaipinnen zijn (latijn 'cardines'), waaraan, de andere deugden hangen, zoals een deur in zijn hengsels hangt.

De *theologische deugden* (men spreekt meestal niet van 'theologische deugden') zijn de christelijke deugden: *geloof*, *hoop* en *liefde*. Deze drie worden het eerst door de apostel Paulus ter sprake gebracht in *1 Thessalonicenzen* 1:3, zonder dat Paulus overigens de term 'deugd' gebruikt. Hij zegt: 'Onophoudelijk gedenken wij voor het aanschijn van God, onze Vader, uw werkdadig geloof, uw onvermoeibare liefde en uw standvastige hoop op onze Heer Jezus Christus'. Pas bij de kerkvaders, bij voorbeeld bij Augustinus, zien we een systematische bespreking van de verhouding tussen de kardinale en de theologale deugden.

Ik zal hier in het bijzonder aandacht vragen voor de theologale deugden. Van Tongeren bespreekt deze enigszins terzijde (in zijn § 3.2). Hij legt het hoofdaccent op de kardinale deugden. Dit zijn de actieve deugden en die spreken kennelijk het meest aan bij de westerse mens. Immers, de westerse mens is geneigd te denken dat hij goed wordt, doordat hij iets doet. Hij denkt zichzelf deugdzaam te maken. Dat deugd ook passief kan zijn, ja in die zin belangrijker is dan actieve deugden, komt in de traditie veel voor. Dit aspect is juist eigen aan de theologale deugden. Over dit laatste gaat dit artikel..

Van Tongeren wijst op het belang van de theologale deugden voor de deugdediek ook in een seculiere wereld. Ik citeer (p. 81): 'Hoe kun je de verschrikkingen van oorlog en concentratiekampen doorstaan en daaronder niet volstrekt cynisch worden, als je niet geloof hebt in een betere wereld?' Hij brengt het aspect van *passiviteit* van deugdediek, dat juist door de theologale

deugden geloof, hoop en liefde wordt verdedigd, minder sterk naar voren. Theologische deugden laten zien dat de mens zich uiteindelijk 'gelaten' moet zijn, of: in 'Gelassenheit' leven, om met Meester Eckhart, de bekende mysticus uit het begin van de veertiende eeuw, te spreken.

Ik zal de theologale deugden bespreken aan de hand van twee klassieke leraren van het christendom, Augustinus (354-430) en Thomas van Aquino (1224-1274). Zij hebben vorm gegeven aan de christelijke deugdenleer.

Eerst in het algemeen iets over de middeleeuwse opvatting van deze deugden. Ik geef hier het kader waarbinnen de middeleeuwse denkers vanaf Augustinus hun deugdenleer uitwerken. Reeds in de tweede eeuw na Christus (bij Justinus de Martelaar) legden de christenen hun leer uit in termen van de antieke wijsbegeerte, *in casu* het Platonisme. Op deze manier werd het christendom 'onze filosofie', om met Augustinus te spreken. *Geloof* wordt bij Augustinus en Thomas in de eerste plaats opgevat als een soort kennis, niet als een gevoel. In geloof krijgt de mens informatie; hij neemt, zoals de genoemde leraren beiden zeggen, iets als zeker aan, op grond van een openbaring, zonder dat hij in alle opzichten helder weet wat hij aanneemt. Vaak neemt die helderheid door studie in de loop van een leven toe, maar volledige duidelijkheid wordt niet bereikt in zaken van het geloof.

Hoop verwijst naar de verwachting op iets goeds, dat in de loop van de tijd zal aanbreken. Waar de mens op hoopt, kan hij niet uitrekenen. Men heeft een vermoeden, men gelooft dat die radicaal betere werkelijkheid gerealiseerd zal worden. Het is niet eenvoudig de hoop vast te houden. In de praktijk van het leven wordt men soms onzeker over de gerezen verwachting. Wanneer wij nog even de geciteerde passage uit het boek van Van Tongeren in de herinnering brengen, betekent 'geloven in een betere wereld' eigenlijk 'hopen op een betere wereld'. Immers, hoop doet leven.

Liefde is een band, een betrekking, tussen de mens en het object van zijn geloof en hoop, God. Aan de ene kant is liefde al vooraf gegeven, is die band er:

God heeft zijn schepping lief en heeft deze zo gevormd dat er een relatie tussen de schepping en Hemzelf is. In geloof en hoop moet de liefde langzamerhand worden verdiept.

Nu de opvattingen van Augustinus en Thomas in het bijzonder. Eerst Augustinus. In zijn *De staat Gods* definieert hij de theologale deugden als een orde van de liefde (*ordo amoris*). In deze ordening moet de mens uiteindelijk van God genieten, en alle aardse goederen moet hij om Gods wil gebruiken. De mens gelooft dus eerst wat God zegt, hoopt bij God te komen, en bemint God op deze weg steeds meer. 'Wat kan men hopen als men het niet gelooft?' zegt Augustinus in zijn *Handboek* (II, 8). 'Hoop gaat over goede dingen in de toekomst' en 'Zij is altijd tezamen met liefde'. Augustinus gaat uit van een intellectuele basis: de liefdesband tussen God en mens is tussen twee intellecten: het volmaakte, goddelijke intellect en het menselijke. Dank zij zijn intellect kan de mens tot goede daden komen.

We kunnen allereerst vaststellen dat de theologale deugden op God betrekking hebben, dus iets wat de mens niet zelf in de hand heeft, wat buiten zijn macht ligt, maar dat zichzelf aan de mens schenkt, zo God dat wil. Ten tweede zien we dat bij Augustinus de deugd van de hoop niet louter op de toekomst betrekking heeft, maar ook betrekking heeft op de houding van een mens in het heden. De mens is in zijn belangrijkste deugzaamheid dus passief, optimistisch, en overstijgt wat hij in zijn eigen macht heeft volgens zijn eigen berekeningen. Alle deugden, de kardinale en de theologale, zijn op God gericht. Ook als men bij voorbeeld dapper is (een kardinale deugd), is men dat met het oog op God.

Thomas van Aquino heeft veel van Augustinus geleerd. Maar hij leeft in een andere tijd dan Augustinus, acht eeuwen later, in grote steden van Europa (met name Parijs), en werkt aan de universiteit. Dat God, zoals Augustinus zei, alle deugden in ons, maar wel zónder ons bewerkt, aanvaardt hij niet. De kardinale deugden komen volgens Thomas voort uit de natuur van de mens. Thomas volgt

het spoor van Aristoteles. Volgens hem zijn deze deugden in de natuur gefundeerd, dus min of meer objectief (hij heeft een naturalistische ethiek).

Thomas' opvatting over de theologale deugden kunnen we toelichten aan de hand van zijn uiteenzetting over de hoop. In zijn *Summa theologiae*, II-II, qu. 17, bespreekt Thomas deze deugd. Het is een deugd, omdat hij de mens goed maakt en zich door God laat leiden. Het eigenlijke en eerste object van de hoop is de eeuwige zaligheid, maar daarnaast, zegt Thomas, de hulp van God, want die is absoluut nodig bij het verwerven van het hoogste geluk. Hoop gaat in de eerste plaats over een moeilijk te bereiken goed voor de mens zelf — het is de smalle weg—; in tweede instantie kan men ook voor een ander hopen dat hij de zaligheid bereikt. In strikte zin mag men slechts hopen op God, en in ruimere zin dat een schepsel meehelpt op de ingeslagen weg.

Geloof gaat in de tijd vooraf aan hoop. Voordat we kunnen hopen moeten we eerst weten dat dat moeilijk te bereiken goed mogelijk is. Hoop gaat in de tijd vooraf aan liefde, hoewel liefde absoluut gesproken primair is. Immers, liefde bereikt God in zich zelf, dat wil zeggen als regel en grond van heel de schepping. Zij is dus de logische voorwaarde van de ontwikkeling van de deugden, ook al ontwikkelt de mens zich chronologisch volgens de volgorde: geloof, hoop en liefde. De deugden zijn dus in deze zin passief.

Hoewel Thomas de deugden naturalistischer uitlegt dan Augustinus (de kardinale deugden zijn volgens Thomas natuurlijkerwijs verworven, en geen zaak van bijzondere genade), zien we ook bij hem dat de theologale deugden de kroon zijn en duidelijk maken dat het menselijk geluk slechts in passiviteit bereikbaar is, boven de berekeningen van de natuurlijke vermogens.³

In de reformatie neemt de deugdethiek niet meer zo'n prominente plaats in als in de middeleeuwen. Maarten Luther breekt principieel met de thomistische opvatting van harmonie tussen geloof en rede, en daarmee ook met de

³ Een recente inleiding over Augustinus met verwijzing naar andere literatuur is *Wijsgerig Perspectief*, 41 (2001) 5, redactie H.J. Adriaanse. Een mooi boek over de deugdeleer bij Thomas van Aquino is R.A. te Velde (red.), *De deugden van de mens. Thomas van Aquino: De virtutibus in communi*. Baarn (Ambo) 1995.

thomistische deugdenleer. Volgens Luther heeft de rede geen enkele verdienste op het punt van het uiteindelijk geluk. Slechts geloof in Gods woord en vertrouwen in Zijn almacht kan de mens redden (*sola fide, sola scriptura*). Hij lijkt te denken aan Job, die wanhopig zijn hoop kwijt is, alsof deze op aarde te vinden is.

Wat kunnen wij hieruit leren? Uit de christelijke traditie zoals we die tegenkomen bij Augustinus en Thomas, leren we dat de mens het beste leeft volgens passiviteit. Deze moeten we niet opvatten in de zin van een gebrek aan daden, maar, denk ik, in de zin van vertrouwen, dat de mens moet openstaan voor iets dat hij niet kan berekenen, dat buiten de techniek valt.

Als we alleen technisch met de dingen rond ons omgaan, met name met andere mensen en met de natuur, lopen we risico. Als de mens iets gebruikt, kan dit negatief op hem terugslaan. De medemens is geen machine die men kunt programmeren. Het is beter, zo lezen we bij de kerkleraren, onze grens te kennen en uiteindelijk passief te zijn.

E.P. Bos